

Complotdenken als bijgeloof: hoe de waarheid geen tegengif is

Jamie van der Klaauw, promovendus Erasmus School of Philosophy

(Deze licht-bewerkte versie is van een voordracht uitgesproken op zondag 28 november voor de Spinozadag 2021: Spinoza en het complot)

De coronapandemie is voor veel aspecten van de mondiale maatschappij een soort katalysator geweest. In de scheikundige zin is dat een stof die de snelheid van een chemische reactie verhoogt zonder zelf opgebruikt te raken. Ofwel, hoewel we, zoals ook hier, onveranderlijk geconfronteerd worden met de conjunctuur van het virus, hebben veranderingen in de maatschappij de afgelopen twee jaar in rap tempo plaatsgevonden. Één van die elementen wil ik hier kort beschouwen, namelijk: de opkomst van een nieuwe vorm van samenzweringstheorieën. Die in Nederland inzet van een politieke strijd werd tijdens die pandemie, sterker nog: met die pandemie als richtpunt en specifiek de mogelijke maatregelen die kunnen worden genomen om de spreiding van het virus en de mogelijke slachtoffers te minimaliseren. In Rotterdam is er zelfs gewelddadig protest geweest, waarbij voor het eerst in tien jaar tijd gericht is geschoten door de politie. Kortom, we hebben hier te maken met een samenzweringstheorie die mobiliseert en activeert, waarop door politieke partijen kan worden ingespeeld, zowel voor als tegen. Een type samenzweringstheorie die als product verschijnt van populisme en paranoia.

Gek genoeg is hiermee een oude bekende weer relevant geworden: Spinoza. In één van zijn bekendste werken, de *Tractatus Theologico-Politicus* (hierna TTP), behandelt hij een soortgelijk fenomeen, maar dan van het 17de-eeuwse Nederland: geloof en bijgeloof, in de context van de strijd tussen de remonstranten en de contraremonstranten en de politieke voortzetting hiervan bij de staatsgezinden en de prinsgezinden. Een uit de tijd geraakt begrippenpaar, geloof en bijgeloof. Omdat vanuit het ene geloof, het andere geloof altijd als bijgeloof verschijnt. Maar, we zouden Spinoza tekortdoen als wij niet door die ‘prekerige’ connotaties heen prikken. Zijn interventie in de politieke situatie van Nederland toen, zal ik betogen, heeft nu weer zijn waarde, met misschien wel als belangrijkste les: de waarheid is voor dit soort politiek effectieve theorieën geen tegengif.

Een probleem dus, gezien onze inzet vooralsnog juist gericht is op het in ere herstellen van de waarheid in ons zogenoemde post-truth tijdperk, waarin fake news wordt bestreden met fact-checken. Waar bijvoorbeeld de Europese Unie heftig inzet op een uitgebreide informatiecampagne. Met Spinoza aan onze zijde lukt het wellicht om af te stappen van dit bijna monomane perspectief en te onderzoeken wat er ten grondslag ligt aan de opkomst van het nieuwe soort samenzweringsdenken. Vooral wat er nog te doen is om niet in een gelijkaardig situatie te komen als die van het rampjaar 1672, waar Spinoza zelf getuige van was, en waarop in de TTP ogenschijnlijk vooruitgelopen wordt.

‘Complottisme’ als nieuwe vorm van samenzweringstheorieën

Voor ik echter inga op Spinoza en het spiegelbeeld van onze huidige conditie in de 17de eeuw, schets ik eerst kort met wat voor fenomeen we nu te maken hebben. Een fenomeen dat over is komen waaien uit de Verenigde Staten en daar door twee politieke theoretici, Nancy Rosenblum en Russel Muirhead, overtuigend uiteengezet is als: *conspiracism*. Een nieuwe vorm van samenzweringstheorieën, die niet langer slechts behouden is aan een kleine groep amateurwetenschappers die middels zelf opgezette experimenten proberen te bewijzen dat de

aarde plat is. Nee, dit zijn samenzweringstheorieën waarin niet de wetenschappelijke kennis of waarheid op zich wordt bevraagd, juist de waarheid in politieke zin staat hier centraal.

In het Nederlands is het daarom het best te vertalen als: complottisme. En als meest sprekende voorbeeld en nog altijd spil in het web van deze theorieën: Qanon. Een zogenaamde onlinefiguur die geheime boodschappen in warrige codetaal postte op digitale prikborden die bekend kwamen te staan als Q drops. De oplettende Q aanhangers ontcijfer(d)en driftig elke boodschap, met als voorlopig dieptepunt de bestorming van het Capitool op 6 januari van dit jaar. Hierbij had Q namelijk voorspeld dat de inmiddels voormalige president Trump weer in zijn ambt zou worden hersteld, hoewel volgens sommige Q aanhangers Trump eigenlijk nog steeds president is. Beide conclusies komen echter voort uit dezelfde premisse: de Amerikaanse verkiezingen waren gestolen.

In hun analyse van de Amerikaanse variant van dit complotdenken komen Rosenblum en Muirhead tot een set eigenschappen die deze variant scheidt van zijn voorgangers. Complottisme is niet uit op bewijs of onderzoek, is eigenlijk niet uit op 'theorie'. Complottisme is samenzweringstheorie, zonder de theorie, maar slechts met 'holle' claims. Ondersteund door het nieuwe medium van sociale media, werkt complottisme vooral via acclamatie en repetitie: herhaaldelijk toejuichen of toeschreeuwen om daarmee de indruk te wekken dat datgene wat toegejuicht of toegeschreeuwd wordt op algemene toestemming kan rekenen. En dan niet met als doel een polemiek of inhoudelijke 'correctie' van de andersdenkenden of tegenstanders, maar juist hun uitbanning van het politieke toneel, het delegitimeren van hun positie en hen het recht ontnemen te verschijnen als oppositie. Specifieke doelwitten zijn dan ook ten eerste de georganiseerde tegenstand zoals die in de vorm van traditionele politieke partijen en maatschappelijke organisaties verschijnt en ten tweede instituties als de overheid, de vrije pers en zelfs de universiteit. Ook in de Nederlandse context herkenbaar.

Het is precies via deze politieke wending van het hedendaagse complotdenken dat Spinoza weer relevant wordt in zijn analyse van geloof en bijgeloof in Nederland in de 17de eeuw. Kenmerkend voor het bijgeloof volgens Spinoza is namelijk zijn politieke karakter: onder valse voorwendselen worden private doelen van politieke of maatschappelijke leiders verbloemd als zijnde 'ware religie'.

Spinoza's politieke interventie

Wanneer de TTP eerst anoniem in 1670 in Amsterdam verschijnt, is de Republiek der Zeven Verenigden Nederlanden al enige tijd niet alleen in de bekende externe strijd om blijvende onafhankelijkheid verwickeld, maar ook een interne politiek-religieuze. De controverse tussen de remonstranten en de contraremonstranten zoals Spinoza dit aan het einde van de TTP noemt. In religieuze zin ging dit over het menselijke aandeel in predestinatie ofwel de verlossing van God. Al in 1604 vond er een debat plaats tussen Leidse hoogleraren Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus. Volgens Arminius was het geloof in God van invloed op de verlossing. Gomarus bestreed niet zozeer dat men in God moest geloven, maar wel dat Gods verlossing daarvan afhankelijk was; God is namelijk soeverein, volledig onafhankelijk. Politiek had dit gevolgen na de Synode van Dordrecht, waar werd besloten tot de Dordtse Leerregels die het conflict beslechtte in het voordeel van de contrarmonstranten van Gomarus. Prins Maurits besloot hierop,

in naam van eenheid van godsdienst, remonstrantse predikanten te verbannen en belangrijke politieke of maatschappelijke figuren die met die beweging sympathiseerde op te sluiten, in het geval van Hugo Grotius, of zelfs te onthoofden, in het geval van Johan van Oldenbarneveldt.

Het conflict zette zich hierna door als die tussen de staatsgezinden, ofwel de relatief vrijzinnige remonstranten die op een republiek uit waren, en de orangisten, ofwel de contraremonstranten die juist de monarchie aanhingen. De controverse tussen Arminius en Gomarus neemt Spinoza dan ook op als waarschuwing: het ontaardde in een schisma. Vooral de politieke implicaties waren voor Spinoza problematisch. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden balanceerde nog voor de publicatie van de TTP meerdere malen op het randje van burgeroorlog. Wat op zijn beurt rechtstreeks tegen het belang van de gemeenschap in gaat, het ondermijnt het zelfbehoud en verkwanseld de belangrijkste doelen van de staat: vrijheid voor de burgers middels veiligheid en stabiliteit. Tegen deze achtergrond moeten wij de TTP dan ook opvatten.

Verbeelding, geloof en bijgeloof

In de openingsparagraaf van de TTP schetst Spinoza de dan alomtegenwoordigheid van bijgeloof met een allure als die van Rousseau's fameuze openingszin in zijn *Du Contract Social*. Het citaat, in de Nederlandse vertaling van Akkerman, is als volgt: "Als de mensen in staat waren al hun zaken volgens een vast plan te regelen of als het lot hun altijd goed gezind was, zou het bijgeloof geen vat op hen hebben. Maar aangezien zij dikwijls zo in het nauw gedreven worden dat ze zich geen raad meer weten, en meestal jammerlijk heen en weer geslingerd worden tussen hoop en vrees - doordat ze de onzekere gunsten van het lot zo mateloos begeren - zijn ze doorgaans al te zeer geneigd aan alles maar geloof te schenken".

Bijgeloof is een wijdverspreid fenomeen en niemand is ervoor immuun. Eens temeer omdat onzekerheid en angst, de voedingsbodem van bijgeloof, behoren tot de menselijke conditie. Geloof en bijgeloof, net als politiek overigens, hebben dan ook van doen met affecten, ook wel gemoedsaandoeningen, waar via de verbeelding toe kan worden gesproken. Hier wordt echter het onderscheid tussen beiden belangrijk. Waar geloof namelijk simpele morele boodschappen via de verbeelding accommodeert aan de wereld van de mens op moment van overdracht ter bevordering van sociale cohesie – Spinoza's verklaring voor het in zijn tijd al irrationeel overkomen van passages uit de Bijbel – daar belooft bijgeloof een oneigenlijke vlucht uit de onzekerheid, een vlucht naar voren waar men des te meer bedrogen uit komt om vervolgens in meer angst en onzekerheid te moeten leven, een vicieuze cirkel.

Sterker nog, bijgeloof ontstaat als opportunistische politieke en religieuze leiders volgelingen weten te krijgen met de inzet van wat ogenschijnlijk de meest waanzinnige ideeën zijn, door die volgelingen te bespelen via de verbeelding. Dit vat Spinoza in lichamelijke zin op, namelijk als indruk of voorstelling op het lichaam, welke vervolgens een gemoedsaandoening teweegbrengt, een vermeende emotionele hechting die verbloed wordt als rationeel inzicht van zelfbehoud. Ofwel, zo konden die leiders hun persoonlijke belangen verbloemen als zijnde ware religie, waardoor de sociale cohesie bevorderd zou moeten worden voor het zelfbehoud van de gehele maatschappij. Kortom: bijgeloof is het gevolg van een rijke voedingsbodem van angst en onzekerheid die via de verbeelding handig worden bespeeld door politieke-religieuze leiders om hun eigen belangen te verkopen als zijnde ware religieuze opvattingen.

Lessen van Spinoza

Spinoza toont zich met de bovenstaande analyse een voorloper van het type sociale kritiek dat wij in de 20ste eeuw van de Frankfurt school kennen. Bijgeloof als sociale pathologie van geloof. Maar, met extra aandacht voor de verbeelding dus en specifiek de interactie met rationaliteit. Kijken wij naar de hedendaagse reactie van staten, instituties, en andere mogendheden die complottisme willen bestrijden, dan wordt er vaak een beroep gedaan op de rationale vermogens. De eerdergenoemde campagne van de Europese Unie probeert precies dat: informatievoorziening om mensen letterlijk ‘wijs te maken’ wat betreft complottisme.

Toch kunnen we dit met de lens van Spinoza ook juist bekritisieren. Bijgeloof parasiteert namelijk op rationaliteit, zet het oneigenlijk in, juist om de persoonlijke doeleinden te kunnen verbloemen als maatschappelijke en publieke doelen. Bijgeloof ontstaat namelijk door inmenging van rationaliteit op de verbeelding. Als men bovennatuurlijke verhalen en gebeurtenissen niet als moreel richtpunt neemt, maar probeert op zogenaamd ‘rationele’ wijze te verklaren en daarmee de indrukken op de verbeelding als absoluut neemt, als waarheid op zich. Dit is problematisch, want de verbeelding is bij uitstek foutgevoelig. Hoewel Spinoza dit niet uitgebreid behandeld in de TTP, gaat hij hier in de Ethica wel op in. Zo beschrijft Spinoza in Ethica IV, in het commentaar op de eerste stelling (P1s), dat de zon ons bijvoorbeeld overkomt alsof hij relatief dicht bij de aarde staat, op 200 voet, terwijl hij in werkelijkheid veel verder weg staat. En hier komen we op de belangrijkste les van Spinoza: weten dat de zon eigenlijk verder weg staat, neemt die indruk niet weg. Ofwel, rationele kennis stelt ons wellicht in staat om een indruk te kunnen plaatsen, maar het effect ervan blijft aanwezig.

Complottisten worden met fact-checken daarom extra gewezen op de tweespalt waarin ze zich begeven en de noodzakelijke bochten waarin ze zich moeten wringen: de indrukken die zij hebben zeggen het een, terwijl hen het ander wordt verteld. De vlucht die daarbij wordt genomen, gegeven het absolute karakter van hun indrukken, is dat die ander, vrienden, familie, of de staat, wel in een complot zullen zitten om hen de waarheid van die indrukken te ontnemen. Kenmerkend is misschien wel het hoger beroep dat door Viruswaarheid afgelopen februari (2021) werd verloren van de staat omtrent de avondklok.¹ Daarin beargumenteerde Viruswaarheid namelijk dat de noodtoestand onrechtmatig was ingesteld omdat er onvoldoende bewijs was van de ernst van het virus. Die ernst werd namelijk alleen maar duidelijk uit modellen, maar was niet op die manier zichtbaar in de zorg, niet zoals de situatie in Engeland op dat moment, waar ziekenwagens letterlijk in de file stonden. Ofwel: de indruk werd verabsoluteerd, het model was onderdeel van het complot.

Wat te doen?

Maar, wat staat ons dan te doen, nu via Spinoza op begrip is gebracht dat complottheorieën niet tegengewerkt worden door de waarheid, maar daar juist op parasiteren? Enerzijds kan men op zoek gaan naar de angst en onzekerheid die als voedingsbodem fungeren. Maar, helemaal wegwerken kun je die bodem niet, ook voor Spinoza is dit al vast onderdeel van de menselijke conditie. Tegelijkertijd wordt die voedingsbodem wel degelijk gemedieerd door de maatschappij. Niet alleen in sociale zin, dat er sprake is van beïnvloeding tussen mensen, maar ook in politieke

¹ <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5215617/hoger-beroep-vonnis-rechter-avondklok-viruswaarheid-zaak-verbod>

zin. De manier waarop wij onze samenleving inrichten heeft wel degelijk invloed op hoe wij die angst en onzekerheid ervaren. Daarin is de bodem juist gegroeid. In de brede zin heeft dit betrekking op het gestaag uitkleden van de sociale welvaartstaat, als 20^e -eeuwse poging iets aan die onzekerheid te doen. En in de nauwe zin is de opkomst van sociale media daaraan debet, welke zijn weerslag kent op de collectieve verhouding tot politiek. Werd het politiek leven eerst nog gemedieerd door politieke partijen en aanverwante organisaties in het maatschappelijk middenveld, lijken die instanties nu meer en meer failliet. In de plaats daarvan wordt politiek gemedieerd door online prikborden, digitale gemeenschappen en 24/7 nieuwsoverdracht.

Één oplossingsrichting ligt dus in de herstructurering van deze nieuwe mediatie, zoals bijvoorbeeld de Nederlandse directeur internationaal beleid bij het Cyber Policy Center Stanford University, Marietje Schaake, al enige jaren tevergeefs betoogt.² Online platformen als facebook, of andere aanverwante producten van de Metaverse, Twitter, of YouTube zijn namelijk zelf private partijen. Zij hebben belangen bij het grotere bereik van controversiële dan wel onware berichten en het oplaaieren van conflicten: alles voor een aanhoudend en terugkerend gebruik van het platform, goedschiks of kwaadschiks. Vooralsnog blijkt dit herstructureren een lastige opgave in de praktijk. Het reguleren van die grote marktspelers lukt amper, waarbij Spinoza ons zelfs nog waarschuwt dat bijgeloof niet direct via morele weten te corrigeren is. Wetten die voorschrijven wat correcte meningen zijn, zijn alleen maar koren op de molen van degenen die zich er toch al aan houden en olie op het vuur voor degenen die ze toch al zouden breken. Inzet juist van verdere polarisatie.

De enige manier volgens Spinoza is het organiseren van vrijheid, een verankering van de vrijheid tot denken in de filosofische zin, alsmede de vrijheid in religieuze zin. In onze situatie wellicht door het bouwen van publieke en veilige servers voor en door de Europese Unie, een aanzet tot een sociale welvaartstaat van de éénnentwintigste eeuw. Maar, waar het reguleren al lastig gaat, is dit helemaal een brug te ver.

² Zie bijvoorbeeld: <https://www.groene.nl/artikel/ze-schrikken-van-hun-eigen-macht>